नं० ४२८१— ब

मीमांसा वार्तिक तृतीयाध्याय तृतीयपादः

(सप्रदश) १८ पत्राणि

नं० ४२८१-घ

मीमांसावार्त्तिकतृतीयाध्यायतृतीयपादः

नं० ४२८१-घ १८पत्राणि ३८संख्यातः ५४पर्यन्तं
(अपूर्ण)

नं० ४२८१-च

मीमांसा वार्तिक तृतीयाध्यायतृतीयपादः

(सप्तदश) १७ पत्राणि ३८ तः ५४ पर्यन्तम्

ते ध्रा ता ति

= तस्य योग्यस्य कृतिग्रहणं प्रकृतप्राप्तिपत्त्यर्थं पदिष्टिकल्पा संकर्षोन्नतिक्रमार्थं मादेशिकैत्यर्थं वशो नवाध्येता यो प्रत्यक्षविहितं स्वैर्न तो
त्काम्ये नित्ये च यजेत ते ऐकक्ष्व न श्रवणो न वास्या विवक्षायोः कारणमस्ति यथा तु विवक्षा तथा षष्ठे प्रतिपादयिष्यति यद्यप्यशक्ते
कृतं हापनीत दृष्येको यथाशक्त्यादिस्तु पर्वेक्षा दृन्यांग विषयं विज्ञाय नेत्थ क्वो तिहि द्वाकृष्णं गपरिमाणां परिसंख्येको प्रानिर्वर्ति
यिन्नुमुत्पाति प्रयोगा श्रौ द. नार्थत्वाच्च संख्यानुग्रह एवमुक्तः । तस्मादेकयजमानत्वान्न प्रहृतो निमित्त म स्त्री तु ... क्रियते
यत्त्विति स्त्रोवचनमर्थादासे ध्यनीति तत्तान्यथाप्युपपद्यमानत्वाद् द्वितीये तं त्रिमित्तमनाज्ञिपदनर्थकीभूक्तं तस्मान्नैये लक्ष्यवैत
दनर्थकीभवेत्यादि प्रकृता विवास्य त्रापि नाद्वित्व वडुले न स्यात्तीन वृत्तेन्यत्र न स्तः कृत्वाया दो विद्यमानत्वादिहव सिद्धवान्न
मिन्नत्वेनोपादेनात् । वाक्यभेदप्रसंगाच्च नार्थादाक्षेपमर्हति । प्रत्याम्नायो च द्वित्वो नित्यत्वा द्विमित्तोपादानानर्थक्यं वकुम्य

वा० इति बर्हिर्दृष्टेकश्रेषः ॥ अथ वसन्तः पुंवत्कृत्वप्रतीतीतौ सत्वीनिः प्रमाणेकः कल्पेतच्छौ मेदसानाविप्रन्नागत्यापुत्त्रीद्वितीयश्चाद्दृ
ष्टो न हि द्वियज्ञवद्विसृकृष्य कर्मा ध्यानेकविद्धिहितमेकपत्नीकद्विपत्नीकप्रयोगाविरोधाद्वानित्ययोः प्रीतिपदश्चानर्थकोन्नवद्विष
म शिष्टविकल्पो वाभ्युपगम्येत तस्मादप्युपकल्प्येते। यत्कृकृत्तु संबन्धो नास्ति हित इति नैष दोषः प्रतिपद्यते देवकर्तृगामित्वप्रती
तो हि त्वादिना विशेषप्रतिपत्तिसिद्धेः। यजमानश्चाद्दौ देवकर्तृगामित्वप्रतीतो हि त्वादिना विशेषप्रतिपत्तिसिद्धेः। यजमानश्च
द्वेवान्यर्थोपपत्त्या यज्ञमुपस्थापयिष्यति। तस्माद्यतिदिक्संयोगे सति श्रासि प्रकरणविरोधः। तत्र श्रुते र्बलीयस्त्वसिद्धेः।
॥छ॥ यो ऽध्वेनावेकदेशत्वात्तु त्कर्षद्वद्वैरपवादः कल्पते। आचम्यापत्नीः संज्ञो ऽर्थीतीति गुणप्रधानत्ववत्त नवाक्ये द्वयासंदेहा ५१
यादिऽऽध नीसंस्कार्यत्वेनोद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयते तत्र संस्कार्यस्य प्राधान्यात्स्वस्थानापरित्यागे सतिसत्र

२८

जाघनी तत्र पत्नीसंयाजान यत्रैते तत्रासौ सावलोकस्थानिष्प्रयोजनत्वान्न संस्क्रियते इत्यग्नीषोमीयमस्याः कृतार्थत्वात्संस्कर्तव्या ।
यदि पत्नीसंयाजो द्वेष्यो न जाघनी विधीयते ततः प्राकृतानुवादबुद्ध्या न पाद्यार्थे इति दर्शपौर्णमासयोरेव जाघनी विधानं किं प्रा
माराडुपकारकत्वात् साङ्गोपाङ्गस्य मौरवादन्यत्र धात्वर्थविधानाद्विधिप्रत्यासन्ने एकदेशद्रव्यगुणो वा प्रयोजकत्वासामर्थ्ये वा
धिकत्वेऽसगौरवादन्यत्र च धात्वर्थविधानाद्विधिप्रत्यासन्ने एकदेशद्रव्यगुणो वा प्रयोजकत्वान्न पासतिपरप्रयुक्तः कृतार्थग्रहणेन प्राप्ति
पत्निलक्षणापत्तेरग्नीषोमीययजाघनीसंस्कारविधानानुपपत्तेश्च इति सा तत्संस्कर्तव्या इत्युक्तं तदतिच्छेदः । परैस्कर्मकथनमेवै
स्तोत्पादि यदि तु न स्यात्तेरेवं प्रतीतिर्याऽपि ततः परिवादनाद्धायापि सन्तिघुस्मृतवान निधानात्तस्मादात्मवयतत्वे नेवयोऽपि ।
नन्वेवं सति प्रतिपदादिवदेवोर्ध्वविकृतौ पत्नीसंयाजानामेकरणं प्राप्नोति प्राप्नुयादेव यदि दर्शौ पत्नीसंयोजानाम्पस्के सति दे

स्नात्यादि
तत्ता

कै

मेक्षस्त्रै

स्फु: ते २ख

ता० शत्रापा स्तत्र विधमामा एवकेव लेऽआ घनी सं वं षि तेने वविधीयनो। ने तत्त्वर्धुत्कृष्ट इति किंकारी। स त्पीनकस्पाशित्यदार्थस्यो
त्कर्षइदमेवतुवाकी विहातौ कार्यत्त्वुर्वङ्कत्कृष्य तङत्पुरपत्तेयोदनावाग्र्यर्हत्वान्नोप्यविधेरुत्कर्षः। अतु ता। आघर्तु न्युद्दिश्यमानस्या
तस्स्कार्योत्कर्षकारणी। इत्ह्योपादायत तंगत्वा घागे घा अपवद्केसा। सर्वत्रैवं विधेवाक्ये गुणे विधिशास्त्रे स्वर्णी तत्कृष्प ती
39 त्नीसंयाजाख्यं तत्रविहिता मनासे वर्तीत इति न विधत्ते यथावर्ती तेनयेहस्थितेनपश्चुमां तत्पत्नी संयाजानुवादो युक्तस्तद्धुमं
घ्यत्ता वान्त्रवनाघन्या। कात्वा विदन्तु पादेयत्वेयेनमे विधिमात्कर्षेस्तिस्कार्यत्वादिति वेन्नस्ती यावगत्तगुणत्वातिक्रमेप्रमाणा
भावाद्यदिवक्तार्थैजाघनी प्रस्तुत्यार्थं विधिः प्रवर्त्ते तथापि तावत्कदाचित्प्रयाजशेषसह्विती यार्थैष्टितीयोति व्याख्यायतेसा
त्विय महत्त्वी विधायते तस्मान्नोत्कर्षमर्हतिनन प्रकरणबद्धत्वादेते पत्नीसंयाजामुत्कर्षमर्हन्ते वा कावत्वीयश्चादितिवेन्न
उ
३९ ५२

उर

नवाक्यस्याप्येव मादेरविहिता येस्मि चेन प्रकरणादुर्बलतरत्वानुपपत्तिस्तद् देवपत्नीसंयाजा नाम उत्पत्तिवाक्यं नवेनात प्रक
रणादाश्रिधाद् तेन वाक्यांतरो त्पत्तिरवात्स्मिं निर्विघ्नेन यावता कालेनैतेन वाक्येनऽपूर्वं तेनावता दर्शपौर्णमासाभ्यामपि यथा कथा
पर्वं समग्रही त्रीन वजाघन्याः फलवत्वं निज्ञातं। येनैषां प्रयोजनाकांक्षामपनयेदतो यावदसौ किमर्थोऽयमित्येवमालोच्यते ता
वत्फलवद्दर्शपौर्णमासप्रसृते न कथं तावेनांगत्वमापादितौ। तस्मात् सर्वयाग विक्षमनेयानिमानत्वेनाश्रवणात्पत्नीसंवंधुयागा
श्रवणीयेत यादृशियाद्यन्यु हेशोन च कर्म विधीयते। पत्न्यर्था विधियं ततोनेकार्थविधानादेकस्य द्योपरार्थवदितिचैकप
लक्षणो वाक्यभेदस्यां तत्पार्थविधिसंभवान्न विधिद्वयविधानेन परिहारो घटते तस्माद्विशिष्ट्याग मुद्दिश्य द्रव्यविधीयते। नन्व
वमपि विशिष्टानुवादास्तु तरां वाक्यं भिद्येत। नैष दोषः। प्रकरणप्राप्तपत्नीयागरूपतं त्र ला येवास्ति मेजुहोतीति सामान्यशद्बो

घे१

अथ२ पत्

वा० प्यघि कागात्कयाङ्गादि विसयोजवतीति तथै वसंयंजयंती त्येतावत्तेवाधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येष्यंते तस्मादनु त्कय एकादेश
शनिये त्रैयदुक्त मेकदेश इत्यस्योत्पन्नो विधिमानासंयोगा दप्रयोज कइति तत्रोच्यते । नवंघ ह्यति रथाम्र निष्पत्तेः स नामप्रयोज
कोऽनवातियस्य प्रक्रतेग्रहणाछिनाद्यो निक्षाय ते यथो नता इष्टीत्विष्ट्रं क्रते समनवघतीति जाघनी घस्त्रुहृदयादिशद्ब व
को दाक्रातिवचनः सावीत्तरेणापिप श्रूपादानं पर प्रयुक्त पश्वापजीवनीयंश्च कयोपादानं त्रपंवाश्चोद्भृतत्वादितिहियथा
कथंचिदुत्पन्नायेन केनचिदुपादायश्र काम्रन्तुष्ठाउंनवेयमवयव भूतलोकेन प्रवर्त्तितिमास क्राधिपो हिप्रतीग विभक्तानेव प वि
श्रून्विकीर्णतो तत्र शाकया श्राघनीक्र यादिनो पादानं नवावश्यं छागादेः स्वर हीत ह्रीतव्या जघनावयव मात्रचेनश्रवणाद ५२
नी वामीयेपि हृदयादीनां सैन्न वत्सेवलोकादुपादानं । तथा सत्यपितुल्या विादनेव आ तिविशेषनत्यानि प्रकारश्च संज्ञपनादि

नं वा ४

निर्यत्तेऽप्रतिक्रिया घनाश्रयणी॥ नन्विद्धं तथा शास्त्रकृतानि॥ पक्तिः। प्रकृतिग्रहणं वदर्थपूर्णमिसप्रतिपत्त्यर्थं तस्माद्धार्थपौ
र्णमासिकपत्नीसंयाजीराग्नेयाजैवाज्येन सहाविकृत्येनेज्या घनीति सिद्धं॥ ३॥ संतर्दनी प्रकृतौ ऽत्यर्णवदनर्थलोपात्स्यात्॥ इहवा
क्यप्रकरणयोर्विरोधे विरोधविंतोऽपाति ष्टोमो लिङ्गबाधकं रक्षेन फलकद्वयमाम्नायते लवणस्य तस्य श्रूयते। दीर्घसोमे संदधा
त्यादि इति। लिङ्गादि घातयेदित्यर्थः। ननु दीर्घसोमशब्दः किं प्रकृतावेव कथं उपपद्यते तत्रश्राद्धे विरोधः प्रकरणस्यापि दीर्घ
कालसत्त्राद्दीनर्थद्विरात्रादनुपपद्यमानतत्कल्पेदितिसंशयः। तत्रेवात्र पक्षान्तरविव्यतिकिं भ्रुतैवज्योतिष्टोमानिवेशाद्दीर्घय
जमानके वा च्छ्रादिसंस्थास्वेवाथवा सत्राहीनयोर्वेदेवाथ वाग्निष्टोमादिकपमात्र इति किं प्राप्तं दीर्घसोमशब्दस्येति पक्षद्वर्विलो
मा पक्रयाप्रकृतावेवोपपत्तेः। संतर्दनप्रयोजनस्यादीर्घस्य संभवात्॥ संतर्दनविधिर्नाव सहत्वाहियवद्विकल्पासिद्धेः प्रक

१५२

वा० रणानुग्रहायास्तूत्कर्ष इति क्रयणवद्विकल्प इत्युपरिष्टात्समुच्चयस्थापनात्पूर्वपक्षोपलक्षणं तदिति [illegible]समवद्विकल्प इत्युपरिष्टा
द्व्याख्येय। न चावश्यं सिद्धं तएवं सर्वत्र दृष्टान्ततो न वर्तियस्य कस्यचिद्विदर्शनस्य प्राप्तिप्राप्तिकारणस्य सिद्धेरसौ तर्द्दन वाक्यमनुप
न्यस्यैव वानर्थलोपदृष्टान्तः क्रयणवदिति समर्थनीयस्तत्रैव योजनमात्रं वाति। न च तत्त्वकाले तत्सोमस्य प्रकृतौ मंदफल
संतद्दर्शनैव दोषः। क्रयणवदर्थवत्त्वात्तदर्थस्य मौल्यत्वात्सोमस्य वासः प्रकृतीनामेकेन केनचित्क्रये [illegible] सिद्धेर्बाधानिवर्त ५१
नसामर्थ्यादीयमानानि तस्येवानन्तरस्योत्तराप्राप्तिं कुर्वन्तीति न लुप्तानि भवंति [illegible]नतात्क्रीतः सोमोभ्युदयकारीति शास्त्रा
र्थो विज्ञायते न तथा [illegible] सत्यपि संस्कारयोरपि प्राकृतानि च वक्रमले क्वन सामर्थ्याद्दृष्ट [illegible] कृतानि च वस्त्रयस्य करद्रूपवर्गमाद ५४
लुप्तान्येव तस्मादनुत्कर्ष इति। तत्कर्षो वा ग्रहणादिभ्यो ऽस्य वाक्यकृतात् द्वादशीघर्मसोमसंयोगादुत्कर्षः। कृतः। इष्वा[illegible]

५४ सर्ग

या।

सजातीयं दीर्घत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते तस्मात्सोमस्य दीर्घत्वं सत्त्वे सोमांतरे ऽपि नहीष्टिपक्षु दार्व्विहोमापेक्षया सोमस्य दीर्घत्वबुद्धेः। वि
जातीयत्वादनुपात्तत्वाच्च सर्व्वत्र प्रतियोगिन्युपात्ते दीर्घत्वबुद्ध्यादिनिष्ठागोमत्यतिमत्रात्रेष्ट्यादयनुपात्ताऽऽग्नीनान्तेष्व ज्योतिष्टोमो दीर्घ
इत्युच्यते तत्र नु सोमयागाइत्तिन्नदोष्यनुपात्तएव यद्यप्यनुपात्तस्तथापि तुल्यजातीयत्वं तावदपेक्षा कारणं विशेषणं निरपेक्ष्य ज्ञाना
ध्व सोमत्वे दीर्घत्वे सति दीर्घत्वमुपादीयमानं सोमांतरमपेक्षेदार्थमेव निश्चीयते न च का पुनर्दीर्घ कुतो वादी घ इत्यपेक्षितानुयोतिष्टो
मस्तावन्नकुतश्चिद्दीर्घ इति ततोन्यैर्गृह्यते तैर्भावः प्राप्यैस्यात्स एवापेक्षा कारणं न च नर्त्तितोवा विशेष्यस्य तन्निमित्तत्वाद्यथा कथं
चिद्दीर्घ सोमशब्दे वक्तव्यमानेन युक्तः प्रकारणवाचः। तत्र कर्त्तद्वारेणोपपत्स्यते न च स्वरगतो वा काश्चिद्दोसमासं विधेयं प्रश
थाद्धेतोर्दान्तत्वादतः षष्ठीसमास इति कर्त्तुतोवाभवादनुपपन्नोः कुतएवैतद्वैषष्ठीसमासानाधिकरणसमास इत्यपेक्षा।। किं कारणमेव

अप्राप्यतो २ विषयोर

पा० मुक्तयोरस्यार्थवादो न भविष्यति अन्यथैकस्य परविशेषणत्वात्स्वे प्रधानभूतार्थविधानुं निर्वहेत्॥ एवं च बहुसोमस्तिद्वत्।
दृढत्वाख्यां त्वर्थां सर्वां दृष्टा हि ये ये वादास्तद्विधेयंति अन्यथा मंदत्वादृढत्वाकाङ्क्षायां सादनुपपत्तिः स्यात् प्रशस्त्यादित्यर्थवादानर्थ मुमेकार्थं
कः स्यात्। तस्माद्यत्र फलकं यादिरूपेणाशीका तत्रैवैतद्विधानं। इतथा दीर्घणिकर्तृविशेषणमतीतमेवादृष्टार्थं न वेद्यं। दीर्घकृच्छ्रेव
42 कर्तृरिकर्माणि तु त्यनत्र पत्वाद्यासं वैतत्कर्तृविशेषणं स्वतो विशेषणत्वमन्तरीतं तस्मादुक्तकर्म। दीर्घस्याप्य कर्तृविशेषणा या विशे
षात्। यदि वा दनाप्तोन अभूतमेत सूत्रैमानामग्निष्टोमसंस्थायां निवेशोऽस्तु। उक्थादि क्रतुस्थीया सोमापेक्षया दीर्घसोमशब्द उपप
द्यते प्रकरणी वानुग्रहीष्यते। तस्मात्तु ऋतिस्पृष्टापि संस्थास्वनिवेश इति प्रकरणान्निवेशान्यसंस्थाधिकरणेनाद्यापि न निराकृ ४४
यते इत्येव मुक्तं च भवत्स्यैवं संस्थानां प्रकरणे न त्रयो बाधमानो ऽग्निष्टोमार्थनासंन्नवति तेषु नित्यानित्य संयोगविरोधात्।

प्रावर्त्तते। संततं हि नस्य पुनर्निर्देशेनाग्रहणात्केवलाग्निरूपविषयत्वं न विरुध्यते तस्मात्संस्थासु निवेशादित्युक्तेऽभिधीयते संस्थाया
व विनावत्तु। सोमस्याग्निष्टोमः समः। कर्त्रपन्नवदेवातो धृत्यादरित्वृथाश्रुतिः। समयाप्यत्र कर्मकालयोर्दीर्घत्वेनावान्नवातिदेश प्रामोद
श्रुतिः। सोमोऽग्निष्टोमयत्नद्वा तिष्ठाणणस्य तुल्यत्वाद् एकार्थत्वार्थवादयोरनुपपत्तिः स्यात् तदा न दिवृद्धा। न्यून न पात्राद्यग्रहणाच्च सोमवि
वृद्धिर्न विस्यतीति चेत्। न दश श्रुति त्रिपर्व परिमाणयोः श्राद्धत्वात्स्वदान विशद्धिश्रुतौ यदि वृद्धा संपादनीयात् तस्मादविशिष्टं धार
णामितुल्कर्षः। स्यादानिलत्वाद् स्याहारतो नैव हेतुना संस्था सुनिवेश।। प्रमाणविरुद्धा। वपदेशाविरुद्धोऽसत्यामर्थवादः उपपत्स्य न
तौ तावेन वृद्धिरिति चेन्न सोमसाधनं च सति चयावृद्धिनाद्व्यान्तरप्रत्यक्षानुपपन्नेस्तस्मात्सोम एव वद्धनीयः स चस्योत्स्या वद्धुपर्वत्व
स्वियोरसंभवादीर्घपर्वग्रहीष्यते तथा सति प्रदग्न विहाद्धिर्यथोमौत्र पदिमाणे संज्ञाविते सौ वि स्यात् प्रकरणादीर्घसोमयाद्दो

ने ना र कै मा१ तैः

दै१ ष्ट० पु नक्षू हो दत्यघर्द २

१ अनियतत्वपरिमाणस्यानित्यत्वादिति १

वा० योपपत्स्येते। शक्यश्चेदानीं लन्तां दीर्घं घेणापि सोमो दीर्घ इति वक्तुं अनित्यत्वादिति मत्वा तेभ्यः कर्तुं पायान्तरोपायं सर्वपरिमाण
मीतिक्रममित्रामित्यर्थो मैत्रावरुणत्र घुक्तं सत्रा हीनेषु सत्ववान् अतो वामि श्वा र्दिश्ने पसूत्रे त्रेत्य सहायो नियतत्वपरिमाणं तदानिप्राघ स्य
दनित्यत्वादि त्ये ष्ठा ख्यो यं। संस्थाधिकरणन्याये नवा प्रकरणलिङ्गाभ्यां बुवाणस्यनित्ये मौग्रहणादित्यनित्यत्वमुत्तरमाज्जिघ्रीयते॥ ना
५३ सनीयसवनैश्चुरेकोयृत्य तउत्पज्ञावि वदन्ने तस्या। पितत एव सोमाङ्गपादाना दत्तोत्रापि विश्व क्लृप्त्यपश्चित्वमेव कारणी वक्तुं वित
स्मादपि संस्थासु। निवेश इति। न तत्र संस्थासु चेत्यवधारयितव्यं। अन्त१। अग्निष्टोमा न्यमात्रेहि दीर्घश्शेव कल्पतो त्रंस्थान्यन्ये या३
नेति वन्नस्मा। तत्संस्था कल्पे तत्र ग्रहणाय थेवयपातेला निष्ठुरायां त्येन यजत इत्येनत्संस्थात्वेन स्थास्यति। किं तर्हि अग्निष्टोम व्यति ५६
रेकमात्रे। तथा दीर्घत्वमप्यग्निष्टोमातिरिक्तमात्रावृत्तेवन मधका प्रकरणेन संस्थास्वेव संस्थापयितुं। प्रकान्ति वच्छन्द सर्वत्वाद्यनता।

ग्र२ या२ ष्टव३ ता१

५३

मध्य॰

सां प्रकरणमस्ति। न ह्येतदङ्गहीनं प्राकृतं किंचिदंगमुन्नरूपं च्चार्थितो प्रथमोपदिश्यमानज्योतिष्टोमधर्म्मपात्रित्वादितश्चन संस्थानां
= प्रकरणमस्ति। कथं। असंबंधे ह्यथा ये हि सन्ति नाद्विनिवर्त्तते। नेष्टासां ज्योतिषे धर्म्मैर्व्विच्छिन्नैर्व्वानुषंगाख्यैः॥ यदि हि संतद्दर्शनमुक्ता
दान्निधाय यावत्तरप्रकरणेऽश्रूयेत ततः स्यादपि प्रकरणग्रहणं। इदं तु संस्थाधिकरणन्यायेन तदग्राह्येर्ज्योतिष्टोमधर्म्मैर्व्विरहितत्वा रत
न्नसं स्थारूपं तावत्पंक्तीगोणसंस्पृश्यते। तस्मान्न प्रकरणं स्थानं वा संस्थासु विनियोजकं किं तर्हि वाक्यमेव तद्यदीर्घसोमत्वा
द्विशेष्यात्सत्रादीनेव्यापितन्यामितिसर्वधर्म्मता॥ संख्यासु ऋक्रतोः प्रकरणात्स्यात्। प्रवर्ग्योनारभ्यकं विकृतं विशेषमाम्नातं। म
यत्स्वनर्ग्यं प्रवृंजन्तीति सर्ववाक्यसंयोगेन क्रतुसंबंधं प्रतिपद्यते पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरंतीति सर्वप्रकृतौ वाहि क्रतुत्वादि
त्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति। तत्र ह्युपसदः प्रत्यक्षाविहिताः संनिहितो त्रयावदनुमानेन नागमिष्यंति। तावत्प्रवर्ग्योऽविद्यास्थास्यत्येव

शाब्दस्यानानाधिकरणादेष एव प्रथप्रवर्ग्यं मोयज्ञोयज्ञानांयज्योतिष्टोम इति प्रयोगात् प्रथम ४

वा० तिनार्थमुपदेशेन तेनाहु ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयत इति। कौषीतकिब्राह्मणेनु ज्योतिष्टोमप्रकरण एव स्वक्रमस्थस्य प्रवर्ग्य

स्योत्पत्तिस्तदा तद्विषयश्रवणे पन्यासो यथाश्रुत एव स्ववलितं प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते तेन प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति। तत्र संदेहः

किं प्रथमयज्ञग्रहणे न सर्वसंस्थाः सर्वप्रयोगाः उत ज्योतिष्टोमो गृह्यते अथ तत्प्रथमप्रयोगमात्रमिति। तत्र किं प्राप्तं य

ज्ञशब्दस्य ज्योतिष्टोमपर्यायत्वं विज्ञायते य एतेनानिष्ट्वेतिवत् सर्वयज्ञेभ्यः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन विधानादेतस्यैव ग्रहणं

तथा च प्रकरणमनुगृह्यते तेनानुष्ठानदीय प्रथमप्रयोगेपि प्रकरणापरित्यागादस्येवानुग्रहः कथमनुग्रहो यदा दीक्षितो म

दानाप्राकाद्धि प्रतिषेधवदयं सर्वप्रयोगाविप्रय ४ प्राप्नुवन्काको नैकप्रयोगनिबंधना क्रियार्थो नहि तदा प्रकरणे न किंचि ५७

न व्याप्रियते ज्योतिष्टोमिकप्रयोगाः अथ एतस्यापि वाक्यकृतत्वात्। यदि त्वन्यः कश्चित्प्रथमप्रयोगार्हः स्यात्। नैवैष प्रतिषेधो ज्यो

य१ व२

त्विष्टोपेक्षतिष्ठेत त दृष्टावाक्य यद्यपि विशेषादिदेवाक्यसंयुक्तप्राथम्यानुरोधेन ज्योतिष्टोमगा मिश्रवतिततः प्रकरण
स्य किमित्यवधारणाद्बाधः प्रसज्यते नैव। तस्मात्प्रकरणानुग्रहार्थमपि प्रथमशब्दोपात्ता संख्यायुक्तमिदं ज्योतिष्टोमस्यादित
नैमित्तिकं वाक्यं संयोगाल्लिङ्गस्य तान्निमित्तत्वाद्धारे प्रथमशब्दो यं नामस्याज्योतिष्टोमस्य ततः। तत एवं सति वेदे प्रयोगस्य पञ्च
चक ॥ प्रथमशब्देन हि यत्कर्तृकप्रयत्नं सर्वस्य । घं प्रवर्त्तनं तदपि निषिध्यते न कर्म्मान्तरिति नयोगात्कर्म्मणः प्रतीतिः स्या
त्सापि च न तत्प्रयोगगतस्यैव नाहि द्वितीयादीन्प्रयुञ्जानः कश्चित्प्रथमं प्रयुङ्क्ते इत्युच्यते न चैवं मयज्ञमानस्य प्रथमयज्ञो नाम न
वति। ततश्च पूर्वोक्तिहित प्राथम्यगुणलक्षणेया तद्वतिरिक्तमाणोर्थविप्रकर्षश्चाप्यते तत्र सत्राभ्यायतेयत्र तेन विशेषवाक्य
त्वं न कल्पते। यथैषवा वप्रथमो यज्ञानामित्यत्र नाविहि प्राथम्यस्य प्रतिषेधानिमित्तत्वान संभवति येन सर्वत्र प्रतीतं स्यामु

दि २ ने २

वा० दुष्टत्वं यातस्य प्रयोगस्थोपि तावत्सकृद्गृह्यते प्रयोगां नस्यस्य दूरविप्रकृष्ट एवं नवं सातियस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति
प्राप्नुयाद्यदि विधिविशेषः स्यादयं तु प्रतिषेधत्वात्सा त्रिमपेक्षमाणो लोकव्यापारेभ्यो वैदिकेभ्यश्चाध्ययनाधानाग्निहोत्रदर्शपौ
र्णमासादिभ्यश्च व्यवगर्य प्राप्यजावान्निवर्त्तमानः सामर्थ्यं मस्तोमंगां छत्ति तस्याप्यनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमप्रथमयज्ञादा
स्यापाद्यं प्रयोगमेवं सजातीयत्वेन प्रत्यासन्नो भवति तस्यैव स्थितिः यदि प्रयोगापेक्षणं युक्ततरं न विष्यती तस्यां दूरस्थ यज्ञा
न्तरापेक्षायां विप्रकृष्टतरत्वं भवेत्तस्मात्प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन प्रथमप्रयोगविषयता सिद्धा तत्र च केचित् वक्रोक्ति
री यादीनामस्त्विष्टौ प्रवृत्तानां त्रीति पुनर्विधानमशक्ति नितत यदि नाव राभाय न मत्थ प्रोक्षितीयादि प्रयोगविषयत्वं क ५८
ल्प्यते ततः प्रतिषेधाभावात् ववित नेनैव सिद्धे विधानानर्थक्यं तस्मादाद्यविषयमेवैतन्नतस्य प्रतिषेधस्ये वाध्यमानाः कल्प

मे२ प्रयोग

केवल२ नचै नयम्य२ सावकाशे२

तत्प्रथमप्रयोगं सावकाशत्वाज्जह्यतीति केचित्तन्न युक्तं अग्निष्टोमस्यापि संस्थारूपस्यान्यत्र विद्यमानत्वान्न च प्राथम्यं संभवते
न्ना निष्ठूतिं ज्योतिष्टोमविषयत्वात् अथ मीहि यजनं प्रथमयज्ञस्यैतदभ्यतैकतो वा स्वित्तस्माज्ज्योतिष्टोमस्यैवातिरात्रसंस्थस्य
प्रथमाहारप्रतिषेधोग्निष्टोमे विधिरित्यपरे विहितत्वातिरात्रस्यापि पाक्षिकः प्रथमाहारः । तस्मात्प्रथमं यजमानोतिरात्रे
णायजेतेति साधीसामान्येनोभयोः संस्थयोः प्रतिषेधोग्निष्टोमे तु विशेषविधिः स्ववल्लीयानेतदपि तन्न युक्तं अग्निष्टोम
स्यापि वक्ष्यप्रयोगान्तरकर्तृत्वेतरगामित्वेनस्तु तरसामान्यरूपत्वादतोतिरात्रप्रथमाहारे नित्यप्रतिषेधोग्निष्टोमे त्र
विहितप्रतिषेधाद्विकल्पइति केचित्तन्न श्लोकद्र्यंति यद्येष प्रतिषेधस्तत्तदा तदेवं भवेत्पूर्वदासास्त्रेव विधायते तद्दशमे
वक्ष्यति त्रिपित्रिवाक्यशेषत्वादिति न वा सावग्निष्टोमवाक्यस्य शेषो भवति यादित्य प्रथमयज्ञे अग्निष्टोमे प्रवृत्ते णस्मीति क

वा० न्यते तत्तस्मादेवं शोभामपशाखाखामत्वादग्निहोत्रोमस्तु क्रत्विध्यानर्थक्यमापद्यते तेन सामान्यविधिरेवैतच्छेषोऽथोथत्य
वर्गमकिर्वन्तिलदप्रथमयज्ञप्रतितत्तथ्यातिरात्रविषयत्वमेवफलतो भवति। नाचैक एव शेषत्वद्वयोः संभवति। एकसंबंधे नैवकृतार्थ
त्वात्तस्मादग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वान्नित्यप्रवृत्तत्वं भवितव्यं इत्युच्यते। स्यादेतदेवं यद्ययं पर्युदासो भवेन्नित्वयं पर्युदासो वाक्यभे
दप्रसंगात्सुपपन्नेः। तत्राग्निष्टोमवाक्येनावरुद्धत्वे प्रतिपादित मतिरात्रवाक्ये पियदि षोडशीग्रहणं शुभ्रितदीयकथंतादृश
तत्र तावदेवायामेतत्तुल्येत तत्तच्छेषो भवेन्नतु तथात्तसंख्यानामसमानविधानत्वाद्वा तत्प्रकरणे च प्रतिषेधाश्रवणान्नत्वनेक
ज्योतिष्टोमिकवाक्यांतरव्यवहितातितत्रप्रकृतिवद्भक्तव्येवशेषो व कल्प्यते तस्मान्नोनपथाविति विभक्तिषधणात्यंविज्ञाय
तेनैव प्रतिषेधोपि सकृत्प्रकृतिविषय एव प्राप्नोति प्राकृतयाधादि विकृता यपि नोपपद्यते न सकृत्प्रापि मात्रेपक्षत्वादुपदेशमातिदेशि

नो३

वानाद्युक्तम यद्यप्यविकल्पितो अकालिहवनं प्रकृतौ वाह्निकत्वादिति नानुवन्नुत्यार्थत्वं एतदेवं युक्तमस्ति वेदार्थभेदः प्रकृतौ वै
कालिकत्वादतिरात्रे षोडशिग्रहणस्य नित्यप्रतिषेधाभावे तदस्ति वचनात्तिष्ठेत् तस्य निषेधप्रदेशो नारभ्य विधानमेव ग्रहणप्रतिषेधाद्विक
ल्पः स्यादिति यस्य ह्यतिरात्रे ग्रहणप्राप्तिर्नास्ति तस्य प्राप्तिमनपेक्ष्यानुवादप्रतिषेधः संभवात् । अथ तथापि प्रतिषेधेनैव तद्विधायो वि
धिरगी कर्त्तव्यः सवेदगीगी कृतः श्रा[स्त्र]त्वाविशेषात्तुल्यबलत्वात् अतः सर्वथातिरात्रे विकल्पेन प्रवर्तनं तस्मादाह्निकत्वादु
पदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतप्रवर्तितेवरामिति नन्वेवं सत्यग्निष्टोमे ग्रहणाकीर्तनेनैव प्रकृतिनिषेधः सिद्धत्वाद
नारभ्यवादो नर्थकः प्राप्नोति । नैषदोषः तेनो त्यग्निरनेन विनियोग इत्येवं व्यापारभेदादथवा नारभ्यवादो ग्निष्टोमव्यतिरिक्तविष
योऽभविष्यत्तिन्नग्निष्टोमवाक्ये नोपसंह्रियेत । न ह्युपकल्पतेतदुपसंहर्तुं तन्नामविशेषवचनेनोपसंह्रियते यज्ञक्रतुसंयोगासमर्थं

त्यं३ मनार३

वा० कथंचित्परोक्षस्त्वासंयुज्यते । यथासाद्य दर्शपूर्णमासाद्यङ्गं सर्वं धर्मसामर्थ्यान्नोपसंहारमहीत्यत्र त्वविकृतयोर्न विवक्षिति ।
तथा ज्योतिष्टोमप्रथमयाज्ञइत्यनारभ्यवादश्चेषइत्युइपपद्यतो अतिरात्र प्रथ मारं तारे स्तोत्र नित्यमप्रयोगोग्निष्टोममेव के
वलविधिसंस्थार्थास्नि॰ संप्रयोगो न हि तद्वाक्यशेषोपयथ संग्रहीतास्तुक्ते पतानविहावधारयितुंशक्यं नाधं ज्योतिष्टोमानभ्यवादः प्रकृतेरन्य
त्र गच्छति । यदि ग्रहेषु तद्विप अग्रं धान पि गच्छेन्न गच्छेम हतिष्ठु रस्मादुपसदा मितिस्थाननियमस्य त आनुपपत्तेरतो यत्रोपसद
स्तत्र गच्छति तत्र प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ संघन्ना॰ संतीत्यंतरेणापि तत्र नैनौ गच्छेत् किन्तु तयदा विस्पष्टमेव वचनेस्कृ टसाम ।
न्य संबंधस्यापि वैद्नमादेरुपसंहारइतिव्याख्याति । तत्रुद्धीधिकरणे । तस्मादुत्पत्तिविधिनियोगाभ्यामेवा पुनरुक्तत्वमेवं वसति यथा
प्रकरणाद्यवगर्प्यपात्र॰ । तो संगतार्थं ना मन्त्रिव्याति । यदि तर्हि द्वयोरप्येकवाक्यत्वेनाग्निष्टोमे प्रवृत्ता । तयस्य धोनिव्यन्नसातो 41

नप्रथमयज्ञ इत्येतस्याः प्रथमयज्ञेऽग्निष्टोमइत्येव प्रवर्त्तमानस्य न कश्चिद्विरोध इति पर्युदासान्नित्यमेवाकरणेन भवितव्यं तत एवं
वर्णनीयमनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायामग्निष्टोमे प्रवृत्तोऽषोडशीत्येतस्मान्नञः प्रयोजनत्वात्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थतागम्य
ते। ननु नैवायं प्रतिषेध इत्युक्तमग्निष्टोमे मद्युक्तवाक्यार्थवलाय प्रतिषेध इति सत्यो नत्वनेन सह पर्युदासो व कल्प्यत इति दर्शितं। नचा
नारभ्यवादोऽनग्निष्टोमार्थो यतस्तद्विषयः पर्युदासो व कल्प्येत तेन द्वयोरप्येतयोरग्निष्टोमविषयत्वमतश्च यद्यपि पर्युदासस्तथा
प्युभयोः सामर्थ्याद्विकल्पे नैरन्तर्यविनतवीकृतम्। नित्यविहितक्रियमाणेऽस्मिन्पर्युदासो द्रष्टव्यो भवेत्। नित्यमाक्रियमाणे वा पुंसूर्थक नर्विधिर ३
स्मृतं चायं यस्माद्विकल्पाद्विप्राप्तिः पर्युदास आश्रीयेत स तस्मिन्नत्यप्याप्तस इति वरांशाद्रष्टुरसत्वात् प्रतिषेध एवाश्रितः। तेन प्र
थमावेऽग्निष्टोमे षोडशीकल्पसत्त्वापि यदा केनापि विदीदृशं वचनं कामं द्वयोर्नूवानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रसङ्गाद्दितित प्रतिप्रसव

हा २ वि २

मित्यानद्धि वयएव — भावः

वा० वचनकाम्यस्य विकल्पकारिणः कर्तृविशेषणत्वमित्यादेर्विकल्पोऽन्योऽपि नित्यमेवं कथं पुनरश्रोत्रियस्य कर्माणि प्रवर्तन्ते यन्न तद्विशेष
णत्वे नश्रूयते सत्यं प्राप्तस्य पुनर्वचनं तावन्मात्रफलमनर्थकमिति सामर्थ्यात्प्रकरणाद्गति विज्ञायते यथाऽनिरूप्याधकन्याद्येषु तत्राग्निहो
पत्रयोरिति ज्ञायते अत्र वानयहृद्दत्र ब्राह्मणस्यानुवचनं संबंधात्क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्यर्थमेव भविष्यति। तदेतदतिरात्रेष्वेव समवेत ज्ञानो
ति तत्र न प्रथमयज्ञ इति प्रतिषेधादग्निष्टोमेनैवेनव प्रतिप्रसवात् वा नावा नो वा नित्यमेवं न कर्तव्यम्। विकल्पेतरेणु प्रथमप्रयोगा
५४ नुपपत्तेर्नित्यमेवकरणी नत्रापि न प्रथमयज्ञस्येति दर्शनादग्निष्टोमस्याप्यस्य प्रतिप्रसवनिमित्तस्याभावात्प्रथमप्रयोगे ६१
प्रसक्तावपवप्राप्नोति नैतदेवं प्रथमशब्दस्य। त्रिविधेष्टत्वस्य सवृद्धिवर्तमानस्या न्यत्राप्रवृत्तेस्तस्मात्केवलज्योतिष्टोमप्रथमप्रयो
गविषयत्वेन प्रतिषेध इति सिद्धम्॥ ७॥ योऽपेक्षणीविकृतौ प्रतीयेत वाऽदनात्प्रकृतौ संतर्दनादिन्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधेन
ब स्पा२ त्रिवि२ ५०

पुरोडाशो ऽर्थविप्रतिषेधात्स्यादसौ न स्या

तिविक्त त्वर्थत्वं सिद्धं तेन रादिवत्तार्थमारब्धी ॥ ७ ॥ तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ वरो वार्थे किं त्वौ [illegible] पुरोडाशो ऽर्थविप्रतिषेधादसौ न स्याद्यदि
कश्चिद्वदेल्लौकिकपिष्टोपादाने पि पुरोडाशसिद्धे नैकान्तेनार्थविप्रतिषेध इति तं त्वं प्रत्युच्यते ऽर्थो नाम प्राकृत उपकारस्तस्य प्रकृतौ पेष
णं साधनमासादतस्तेन सर्वं तत्पुरामे नोक्तं पुरोडाशस्य पेषणं पश्चाद्व प्रधानवैगुण्यं स्यान्न हि हृदयाद्यान्तर्न निर्वहणामप्रेमसाध केन तत्प्रा
यितव्यं न च पिष्टेन तदाकृतिकादेर्दीये तत्पुनस्तदाकारकरणे पि मृत्पवादि वक्ष्यमाणादकृदाद्यमाने वैगुण्यप्रसक्तेः स्यादंदेशादवधानं वते २
ति वक्ष्यते । न च हृदयादेः पिष्टस्य प्रायेत कतरेण प्रदेशेन दोषः [illegible] इति तस्मादुराबाविप्रतिषिद्धः प्रधानं च पेषणमिति तत्रैव
विधीयते न तु दैवतको हीति हेत्वविशेषात् पशुपुरोडाशयोरपि प्राये पूर्वं विदानानि तच्छेषाश्च पिष्टादानस्य तेन च प्राप्ति निप्रतिषेधो भवि
ष्यतः । उत्पत्तेरवदानस्य प्रदानप्रकाशत्वान्नैतरापेक्षणे न च प्रधानयुक्तं [illegible] गदस्य वस्तुतिमात्रार्थत्वं वक्ष्यामः । तेन [illegible]

वा० स्यैवपेक्षणस्य विधिरुपनीतमात्रमेवापेक्षणं पुरोडाशेष्वनुवादश्च द्धा गृह्यते। यद्यप्येवं तथापि निर्वर्त्यमानं प्रतिप्रसक्तं न पश्यामो न त्वतीता प्राप्तवि
धित्वेन नष्टैतान्येकस्यैव वाक्यस्यैताढीतिरूपाणि विज्ञायन्ते तथा यथ्यमेकं रूप्यमभ्युपगन्तव्ये लाघवादर्थवत्त्वाच्चप्रतिप्रसक्तं परत्वम दध्या
रणीयमेवी सिद्धमेकैवर्त्तर्यक्रं विषयत्वाद्धि गायत्रीति त्रिवन्नपंक्तिनामत्वात् नवा रात्वर्थ विप्रतिषेधः। कथं गतिः सर्वपदार्थानां क्तो। किंकव्या
दस्यात् न सकृत्र पाकविशेषस्य तत्त्वेना वधार्यतो ओदनपिष्टकवत् कृष्णद्व्यानेकार्थत्वमन्याय्यमिति तुल्य यवव्रीहिसामान्य वचनत्वे विशे १२
५१ यतेतयोश्च सामान्यमनन्तश्रीवितीतस्मपयैकले तस्मादविप्रतिषेधः पक्षोक्तं प्रयोजनमिति मिदं फलं तस्मुत्क्रमेत तावाच्या समानिवृत्तिश्च
त्वापि प्रतिपत्तुरोडाशार्थत्वं प्रयोजनं किं तर्हि पश्वर्थत्वमिति॥ ७॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात्॥ इदानीं किमन्यसहितेपि पशावित्येदवताया
मिद्रूपमेवरो पेक्षणं भवतु ते कस्मिन्नेवेति संदेहे यक्रद्धकिरणं ह्यपीतन्याय्या। सिद्धांतैनैवत्ताविदुपक्रमते। पृथक्त्वेक संयोगश्च व

पा१ द्वि४ धं तीतरस्या २

एतद्वयोऽस्य पदार्थस्यादितिः धर्म्मप्रतिषेधस्त्वङ्गतश्चैकदेवत्येनुक्ता। पिंष्यादर्थसमर्सीवाह्निदेवत्येयत्रोऽनवानुः। इत्थं स्मिन्पाकं बे छ
मी परस्मिन्नागसंकरः। अर्द्धपेषणादिपिष्टोभा श्रीघ्रतरंसिद्ध्यतीतरस्थिरतरोगतत्रा। पिष्टपाकानेतरस्तु द्वासने संसौ मध्ये नवे
नस्यो। पाकृप्रतीक्षणेवापिष्टस्य विलयनादचरुत्वस्यासाकल्येवाघेन पिष्टकसकरुपिव कर्त्तव्यतिनय तदस्मिन्पक्षेऽपनेदथतं कृत्वा
कृतौ। पूर्वं प्रज्ञियापश्चातिपिष्टानि प्रतिपेन्नतो यो गपद्यौ गम्यमानैवाध्येत इत्यानुरोधेन ऐन्द्रौ भागो पिष्यमाणे भागसंक
रादन्यदीये भागेऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यं प्राप्नोति नतु वैतस्मिन्नाह्निदेव। पेष्टु नयतोपि समाने तथा हिव ऐन्द्रो पथो पुरोडाशे दीयमाने दि
देवतो पूर्वं हविष एकत्वात्प्राय ते भागसंकरः सर्वांगीकृतो मिश्रस्य हविष्यो मिश्रदैवतोद्देशेन युगपद्दाने विरोधाभावादुच्यते
यागापूर्वप्रयुक्तेषु धर्म्मेषु चोर्वं नवेदिदं भवतः पेषणं क्लृप्तदेवता धर्म्मसंपतेः। असमात्पक्षेऽपुनः पुनः प्रथमदेवतायागादपूर्वप्रयुक्ता पिवायो।

४चै धैं४

वा० नचताद्वि देवत्वेतथावस्थितेनामित्यप्रवृत्तिरेवहविरंतरेष्वपि यद्वि देवत्वे छो वंप्रकारत्वमेवेति देवत्वागुणभूतानस्यगुणानुरोधेन
प्रधानमावर्तनीय मितिसकृद्दानाभ्युपगमात्। सर्वस्मिन्सह क्रियमाणे संकर दोषाणोः श्रपणं नवतापुनरसम दाघभ्युपगमे नहि
देवत्वपेषणीवकुमस्यानुकुवतावर्थं देवतानिमित्तत्वमभ्युपगंतव्यं तत्त्वद्वि देवत्वेपेषणींवकुमस्यानुवतावस्य देवतानिमित्तत्व
मभ्युपगंतव्यं तत्तथाद्विदेवतत्त्वयोः प्राधान्यादेकैकार्थं भागमर्थे कीर्णे प्रार्थयतइति तथैवदानमनुष्ठेयमादित्य एवैष एव भागोपे त
क्षणार्हद्वत्यवधारितं ततस्तत्पाक्तिदोषाः स्यादप्तं तंडुलात्मको पि भागा पाकसाम्यातिष्यते तत्रक्रमः। यावदनुत्पन्नविवेकैर्हवि भागा२
स्त्वावात्क्रियान्तस्यभाग प्रइत्यनवधार णावंकरदोषो नजायते। कान्यि तेष्व विवेके वचनाहते पुनरेकीकरणात्रुपपन्नेसंकी ६२
र्णादनं प्राप्नोतितत्रान्यस्यभागादन्यस्मादवदीयमानेवैगुण्यं भवति पात्रभेदेनपश्यतीति वेन्नचकमित्तियापि त्रत्युपादीयमानत्वेनाद्वि
न्नं रवं

वञ्चितैकस्वत्वास्य पात्रस्तृप्तेदा। अयमेणशास्त्रबाधप्रसंगादतो न कथंचिदपि प्रतिषिद्धधर्मकर्कद्विदेवत्ये पेषणं भवतीति न कर्तव्यं अ
पिवासद्वितीयस्याद्देवतानिमित्तत्वात्सद्वितीयेपि वायुरूपणिस्या देवपेषणं कृत। हविर्बोध्यदिपोष्यस्य तद्यागांगस्य वास्तवेत्र। अनु
क्त्वाद्विदेवत्ये न भवेत्पेषणे तत्तः। द्रव्यसद्भावनिमित्तमेतत्पेषणं न तद्दिशोपि तद्वस्तु निमित्तं प्राधान्येन द्विदेवतात्वस्याद्विदे
वत्ये द्रव्यविशिष्टता। तस्यामनु द्रष्टा तद्भागोवानाङ्गिय भामनो तयाँल तृप्तेतताग्निरदेवतानामेव तद्दतितेना सतपप्ववद्र पत्र ४
व्यादेवतात्वेसम बाधमात्रेणोपलक्षणत्वाद्वयोद्देशेनापि वलज्यमानस्य समैस्यादस्तु तत्वादित्यनेन न्यायेनार्द्धं रसभोभागइति
गम्यते। तस्य पेषणे क्रियमाणे यदि तावत्कास्यसोऽपि वद्दमुखो पीत्येव मितरभागपेष्यणमपि क्रियते तथापि न किंचिद्दु
ष्यति। अथापि किंचित्स्ततेना श्रुतेन कृतेनेत्येवं अर्द्धमात्र पेषणमेवाध्यवसीयते। तथापि किं न चित्कोथलेन पाकसंपादनाद्यौ

नौ ३

स्मा२ दर्शमार

वा० गयद्यानिक्षेपाद्योगपद्यानिक्षेपयात्रैकत्वधोर्वगुणात्वाद्दर्वाघ्नइतिनिरूप्यकार्यमेवपेक्षणामिति। अथयदुक्तंच अुर्ध्वाकरणेंद्र
पीतवदिति।तत्राभिधीयते।समासतद्धितोत्पत्तिर्हि।समर्थपदाश्रया।असमर्थत्वमेकस्य द्विदेवत्वेषु चेष्यते।तेनाग्नेये द्रू पीत
मात्राक्रमसिमर्थानी द्वियग्राहिण्यां द्विदेवत्वाग्रहणं युक्तं इहघ्नुनः सूक्ष्यपदस्या समासा भावात्का सापिष्टता गशब्दयोश्च सापेक्षो
51 पिष्ट्र बत्तिसामर्थ्याविघाता मंत्रादि विदुष्यमीतित्पलक्षणता। लिंगाधं। अदितकोहीतिहेतुर्देवतापूर्वमर्त्वदर्शयातिनव म
द्वितीयस्यप्रत्योदं ताज्ञाता इति हेत्रसामत्याच्कमपेक्षणी। तथाचसोमापौष्णेनेमपिष्टतानुवादोन्यत्र चाद्विदेवत्वेद्ध पिष्टम ६४
ईमपिष्टं द्विदेवत्वाघेति देवताघमत्वदर्शनिमव काव्यपिष्यतेवं चनात्सर्वपेक्षणीत प्रातिशाख्यवाचादर्थात्वाद्विचरा चपे
क्षणीत्वातिविधित्वा मपिष्टत्वं विधीयमानेव रूंचोद्दिश्य विधीयतसोमापौसीवाय्यएवोद्दिष्टस्यस्यैवेतरणाविशेषुमम
मलिंगंविपर्ययेसाधकंचेतिवेदत्याद्दायद्येतद्वचनंतवेरततोनेकार्थाविध्यमंत्रवाद्नेमपिष्टच१

वाक्यात्सार्थत्रिकप्रतीतेः पूर्व्वपेषणीप्राप्नोतीति ततश्चान्यतरपदानर्थक्यप्रसंगात् तद्घटिता वाक्यकः सनेमपिष्टो विधीयते ततः
सर्व्वविरूविषयावधारणे सति सोमापौष्णशब्दैकदेशानुवादो नर्थकः स्यात् अथ सोमापौष्णमात्रमुद्दिश्यते ततोपिस
र्वपेषणमेव तद्देवत्यद्ह विमात्रप्रतीत्या पशुपुरोडाशयोरपि ग्रहणमतस्थपूर्व्ववत्स रुद्रानर्थक्यप्रसंगात्स्तघटितावाक्य
कः सनेमपिष्टो विधीयते ततः सर्व्वविरूविषयावधारणे सति सोमापौष्णशब्दैकदेशानुवादो नर्थकः स्यात्। अथ सो
मापौष्णमात्रमुद्दिश्यते ततोपि सर्व्वपेषणमेव तद्देवत्यद्ह विमात्रप्रतीत्या पशुपुरोडाशयोरपि ग्रहणान्न तस्थपूर्व्ववत्स
पदानर्थक्यप्रसंगात् प्रतिहि सोमापौष्णविशेषितं चेपेषणस्य च शाखान्तरे विशेषणोर्थाद्बाध्येत तस्मिन्पक्षे चरावेव पेषणं भ
वति न त्वर्थप्राप्तत्वात्पुरोडाशस्य चरुकल्पे पशौ वाक्यार्थविप्रतिषेधादिति चेन्न। तयो रूपयोर्बाधप्रसंगात् सर्व्वपेषणे हि प्राप्ते

त्रा १ नारसिंही २

८१ स्याच् नः नः

वा० पुरोडाशस्यार्थे पेषणे विधीयेत तावतापि च कथं पुरोडाशो निष्पद्येत । हव्यादीनामपि तत्साध्ये देशैकदेशत्वं उपिष्यमाणा
नीमवाल्पेतावृत्तिर्निश्चयेन्न चोत्साहं दन्नद्देश मोदृष्टतरो ह्यादेशस्य कृत्स्नेन स्वापि पृष्टेपि समस्तभागं न पलक्ष्येत न च स्य वपेषण
वन्नुख्येदथ वास्मिन्पक्षे वाचनिकत्वाद् दृष्टार्थे पेषणे सत्यपि पूषा देवा वदीयेत न नाहितदेवद्देवतानिमित्ते पेषणे स्यात्तस्मात्सार्व
52 त्रिकत्वप्रसंगान्न परिशेषसिद्धं वतो पेषणमिति तत्र श्रुतिरनर्थिका प्राप्ते वेति विरुद्धे वतासंबंधावेधि परं वाक्ये नैमपि त्वमनुघत
इत्यलक्षणप्रभुप्रगीतस्य मतस्यालीगवासिद्धिः ॥ ३ ॥ एकस्मिन्नार्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवद्भृत्यतो र्भस्यादवोदितत्वात् ॥ एकस्मिन्नेव द्रव्य
णि देवताधामेतत्पेषणं त्र्य वैन्नसंहितायै । कुतः । न ह्येष देवताधर्मा न तद्भागस्य गम्यते हविषेवदेवतायागार्थ धर्म द्रव्य देवताय ६५
ते । न तावद्देवतायां ... यस्येषधर्मा कल्प्येत । न हि तदुद्देशत्याममात्रेण भागो न वाति किंतर्हि पारिग्रहेण कर्मसाधनो हे भाग

प्राप्तोपयुज्यत इत्युक्तम्। पञ्चम्यन्त इत्यर्थः। तेन यद्यपि योज्यत्वे तेषां तस्य यागो भवतु। विरंसं देवतात्वं ततो भोक्तृत्वस्य नवमे निषेधाद्यथापि नजेन। त
थापि तस्याः प्रयोजकत्वं स्वरूपेणैवाभिधास्यत इति तेन देवतात्वं यागधर्मत्वानुपपत्तेर्यागद्वारा सर्वधर्माणामाकार्थं नवमाधिकरणन्यायेन देव
व ताधिकरणन्यायेन विज्ञायते। प्राथम्यकारणेन देवताधर्मत्वनिराकरणपरेण यागधर्मत्वं प्रतिहितमिति द्रष्टव्यम्। कथं तर्हि प्रक
रणात्तदेवसमाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति वाक्यसंयोगस्य देवताविषयत्वात्प्रकरणेन शाविभाग सर्वसाधनत्वलक्षणानुप
पत्तेर्नैकथंचिद्यागेनापि सर्वेषां वाक्यं बाध इति मन्यमानस्य प्रश्नः। तत्र वाक्यसंयोगादिसूक्तपरत्वाद्वा। जिप्राये विहिते प्राग
शब्दे नौ वमुख्यापयसि भवाद्यागोपादानमिति दर्शयति। परार्थीकरणात्मकस्य त्यागरूपस्यापि विधमानत्वाधस्तामुद्दिश्य
त्यज्यमानं च मांशमात्रेणेति। सर्वैकदेवत्ये पृथग्विधिष्ठे चोद्भवतीति द्रव्यदेशाद्यपदेशाधटेत हि देवत्ये प्रकृत्य सर्गी मिश्रः संकल्प्यो।

स्त

शेषस्य प्रकरणं ८

वा० न्यंतरेणाव्यपदेश्यमशक्यमिति यथैवेंद्राग्नस्य प्रकृतपुरोडाशस्याग्नेयेंद्राग्नीतयाग्द्राभ्यामग्रहणं तथेंद्राग्नमादेः पृथग्भागत्वेन
यद्यपि चैवं विधशब्दो ब्राह्मणादिषु समाप्तोपलंभो नास्ति तथाप्यर्थादेव भागशब्दस्यास्यो न विद्यत इत्यप्रवृत्तिः। यद्यपि च द्वयो
रर्थयोर्द्वित्वं घातिपद्यमानयोः समुदायप्रसिद्ध्यर्थत्वेनावयवावृत्त्युपपत्तेः तथापि संकल्पस्यान्यतरेणाव्यपदेश्यादनुपल
६३ रूपत्वोसिद्धः। अहेतुमात्रमर्दनत्वं। यत्तदत्र कोहीतिहेतुर्दर्शनाद्धेतुसाधर्म्यत्वमिति। तत्रोच्यते। हेतुवन्निगदार्थवादत्वादस्यय
गधर्मप्रशंसार्थत्वमव्याविरुद्धमित्यकारणतां वचनं परं। नेमपिष्टांहि शुश्राप्यस्मा वाह्यवनं न विव्यति विशिष्टविधानाद्धि
पाक्यजे दानावो कालैकहायनीवच्च पत्वस्य नियमाद्वा सर्वविषयत्वं अविशिष्टविधिर्वोपेक्ष्य विशिष्टविधिः कुर्वंलो ६६
वाति नवासावस्थितः लिंगमित्येक देवता विषयत्वमिति॥ ॥इति त्रिहक्कुमारिलस्वामिनः कृतौ मीमांसावार्त्तिके तृतीयस्या

५३

ध्यायसप्तशती ॐ शब्दः ॥ श्रीशुभंभवतु ॥ ग्रंथसंख्या ३७०० कल्याणंभवति ॥ लेखकपाठकयोः ॥ लिखितंको ॰

[redacted]

सं॰ १४००

5M

ग्रंथ. १३००

वा०

मी॰ वार्त्तिक तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

अ: ३ पा. ३

ावो
रचि

श्लोक १९१२ मीमांसा वार्त्तिक